

ΔΙΠΤΥΧΑ

ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Τόμος 5'

ΜΝΗΜΗ
BRUNO LAVAGNINI

Ἀθήναι 1994-95

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Ταχ. Διεύθυνση: Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστημιούπολη, 157 71 Ίλίσια

Διανομή: Βιβλιοπωλείο Μ. Καρδαμίτσα, Ίνστιτούτον του βιβλίου,
Ίπποκράτους 8, 106 79 Αθήνα

Distribution: Bookshop M. Kardamitsas, The Institut of the Book,
Ippokratous 8, 106 79 Athens, Greece

Έκδοτική Έπιμέλεια: Άθανάσιος Κομίνης

Διορθώσεις:

Άλέξης Σαββίδης

Στυλιανός Λαμπάκης

Ίωάννης Πολέμης

ISBN: 960-85059-1-7

Τυπογραφική έπιμέλεια: Φοινίκη, Κωλέττη 15, Αθήνα

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΕΡΓΩΝ ΟΔΟΠΟΙΑΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Στὸ Βυζάντιο δὲν κατασκεύαζαν δρόμους. Φαίνεται, ἴσως περίεργο, ἀλλὰ ἔτσι εἶναι, ἀπὸ ὅ,τι τουλάχιστον ἀφήνουν νὰ διαφανεῖ οἱ πηγές, ἀπὸ τὸν πέμπτο αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἐξῆς. Ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία κληροδότησε στὸ Βυζάντιο ἕνα ἀξιόλογο ὀδικὸ δίκτυο, ἀλλὰ ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία ἀνήκει στὴν Ἀρχαιότητα, ἐνῶ τὸ Βυζάντιο στὸ Μεσαίωνα, πού ἐπιβάλλει παντοῦ μιὰ γενικὴ ἀνασφάλεια. Οἱ ἀρχαῖοι δρόμοι παρακμάζουν.

Ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς δρόμους θεωρεῖται, φυσικά, ἡ Ἐγνατία ὁδός. Ἀπὸ τὸ 479 ἤδη, ὁ ρήτορας Μάλχος ὁ Φιλαδελφεὺς θεωρεῖ ὅτι ἡ περιώνυμη Ἐγνατία εἶναι *δύσοδος καὶ στενὴ ὁδὸς ἐπὶ τὴν Νέαν Ἥπειρον ἀπάγουσα*¹, καὶ ἡ κατάστασις θὰ χειροτερεύσει ὡς τὰ τέλη τοῦ ἔκτου αἰῶνα, παρόλο τὸ οἰκοδομικὸ ἔργο τοῦ Ἰουστινιανοῦ: τὸ 601, ὁ *magister militum per Thracias* Κομεντίολος πού βρίσκεται στὶς Νοβές (Svistov) τῆς Μυσίας ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ντόπιους ὁδηγοὺς γιὰ νὰ τοῦ δείξουν ποῦ βρίσκεται ἡ περιφνημὴ ὁδὸς τοῦ Τραϊανοῦ, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ ἐπιστρέψει στὴν Κωνσταντινούπολη διαμέσου Φιλιππούπολης². Κατὰ τὸν ὑμνητὴ τῶν κτισμάτων τοῦ Ἰουστινιανοῦ Προκόπιος *πάλι*³, ἡ ὁδὸς πού ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ προάστειο τῆς Κωνσταντινούπολης Στρογγύλον ὡς τὸ Ρήγιον... *ἐκ τοῦ ἐπὶ πλεῖστον ἀνώμαλος οὔσα, ὄμβρων, ἂν οὕτω τύχοι, ἐπιπεσόντων, τελματώδης τε καὶ δυσπάριτος τοῖς τῆδε ἰοῦσιν ἐγίνετο...* Ὁ

1. Μάλχος, ἀπ. 18: FHG IV, 127. Βλ. ἐπίσης P. Soustal - J. Koder, Nikopolis und Kephallenia (TIB 3), Wien 1981, 51. J. Koder, Der Lebensraum der Byzantiner (Byz. Geschichtsschreiber Ergänzungsband 1), Graz - Wien - Köln 1984, 62-69.

2. Σιμοκάττης, Η', 3, 1, σελ. 289-290 de Boor. Θεοφάνης, σελ. 282, 27-29 de Boor. Γιὰ τοὺς στρατιωτικοὺς δρόμους τῶν Βαλκανίων βλ. τὴν κλασσικὴ πραγματεία τοῦ C.J. Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe, Prag 1877.

3. Προκόπιος, Κτισμ. Δ', 8, 5, σελ. 134 Haury-Wirth. Ὅταν λίγο ἀργότερα (557), τὸ Ρήγιον θὰ καταστραφεῖ ἀπὸ σεισμό (Μαλάλας, σελ. 488-489 CSHB, Θεοφάνης, σελ. 231, 20-23), πρέπει καὶ ὁ δρόμος νὰ υπέστη σημαντικὲς καταστροφές. Προφανῶς τὸ δρόμο αὐτὸ χρησιμοποιοεῖ καὶ ὁ αὐτοκράτορας Μαυρίκιος τὸ 591/2 (Σιμοκάττης, Ε', 16, 9-14, σελ. 219-220 καὶ Θεοφάνης, σελ. 268, 8-14) γιὰ νὰ διαπιστώσει ὅτι τὰ προάστεια τῆς πρωτεύουσας βρίσκονται σὲ ἡμιάγρια κατάστασις.

Ίουστινιανός, λίθοις αὐτὴν καταστρώσας ἀμαξιαίοις, εὐπετῆ τε κατεστήσατο καὶ ἄπονον ὁδὸν. Τὸ πλάτος τοῦ δρόμου εἶναι τόσο, ὥστε νὰ μπορούν νὰ διασταυρώνονται με ἄνεση δύο ἀμαξες (ἐς ὅσον ἀμάξας οὐ στενοχωρεῖν δύο ἀπ' ἐναντίας ἀλλήλαις ἰούσας). Οἱ λίθοι ποὺ ἀποτελοῦν τὸ ὁδόστρωμα εἶναι τραχεῖς σὰν τὶς μυλόπετρες καὶ μεγάλοι, ἔτσι ὥστε ὁ καθένας τους νὰ καλύπτει πολλὴ γῆ, καὶ εἶναι ἐπεξεργασμένοι ἐς τὸ ὀμαλές καὶ τὸ λεῖον. Δοκοῦσιν δὲ συμπεφυκέναι ἀλλήλοις.

Ὁ δρόμος αὐτός —καύχημα κατὰ τὸν Προκόπιο— καλύπτει μιὰ σχετικὰ μικρὴ ἀπόσταση, ὅπως εἶναι τὸ διάστημα ἀπὸ τὸ Στρογγύλον στὸ Ρήγιον, πολὺ κοντὰ μάλιστα στὴν πρωτεύουσα, καὶ ἡ ὁδοποιητικὴ δραστηριότητα τῆς διοίκησης τοῦ Ίουστινιανοῦ κάθε ἄλλο παρὰ καλύπτει ὅλες τὶς ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δρόμο πρὸς τὸ Ρήγιον (Kuçuk-Sekmege), ὁ Προκόπιος παρουσιάζει τὸν Ίουστινιανὸ νὰ ξοδεύει χρήματα ἀριθμοῦ κρείττονα γιὰ νὰ κατασκευάσει ἕναν ἐπίσης ἀμαξήλατο δρόμο ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια στὴν Κιλικία: κόβοντας τὰ βουναὶ σὲ μεγάλη ἔκταση καὶ νενικηκῶς τὰ ἀμήχανα, ὁ αὐτοκράτορας ἀποδεικνύει ὅτι οὐδὲν ἄπορον ἀνθρώπῳ γένοιτο, συνοδεύοντας μάλιστα τὴν ἔκφραση αὐτὴ καὶ με ἄλλα θαυμαστικά⁴. Ἡ ἀδυναμία ὅμως τῆς κεντρικῆς διοίκησης εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ νὰ κρυφτεῖ με θαυμαστικά: Στὴ Βιθυνία, δηλ. ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα, ἡ κατάσταση ἐμφανίζεται κρίσιμη: βροχὲς καὶ λυώσιμο τοῦ χιονιοῦ σὲ συνδυασμὸ με τὸ παχὺ χῶμα τοῦ ἐδάφους τῆς ἐπαρχίας αὐτῆς (γεώδης γὰρ ὑπεράγαν ἡ χώρα οὖσα) κάνουν τοὺς δρόμους βάλτους (τὰς ὁδοὺς τεναγώδεις ἐργαζομένη) καὶ πνίγουν κυριολεκτικὰ ὅσους μετακινοῦνται ἐκεῖ⁵. Δυτικὰ τῆς Νίκαιας, ἕνας χεῖμαρρος καθιστᾷ ἄπορον τὴν ταύτη ὁδόν⁶. Ὁ ἄλλος δρόμος πάλι ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴ Βιθυνία στὴ Φρυγία εἶναι ἀκόμα πιὸ ἐπικίνδυνος: ἐνθα δὴ ἀνθρώποις τε ἀναρίθμοις καὶ ζώοις ἐτέροις χειμῶνος ὄρα διολωλέναι ξυνέβαινε⁷. Ἀνάλογα με τὸ τί συμβαίνει στὴ Βιθυνία, τὰ μέτρα ποὺ παίρνει καὶ τὰ ἔργα ποὺ ἐκτελεῖ ἐκεῖ ὁ Ίουστινιανός δείχνουν περίπου ἀνεπαρκῆ.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν τόσο ἐπικίνδυνο δρόμο Βιθυνίας-Φρυγίας, οἱ πρωτοβουλίες ἀνήκουν τόσο στὸν Ίουστινιανό, ὅσο καὶ στὴν ἰδιαιτέρα

4. Προκόπιος, Κτισμ. Ε', 5, 3, σελ. 159. Γιὰ τὸν Προκόπιο καὶ τὴν Ἀντιόχεια γενικά, βλ. G. Downey, Procopius on Antioch: A Study of Method in the De Aedificiis, Byzantion 14, 1939, 361-378. Γιὰ τοὺς δρόμους στὴν Ἀνατολικὴ Μικρασία, βλ. J.G.C. Anderson, The Road System of Eastern Asia Minor with the Evidence of Byzantine Campaigns, JHS 22, 1897, 22-60.

5. Προκόπιος, Κτισμ. Ε', 3, 13, σελ. 155-156.

6. Προκόπιος, Κτισμ. Ε', 3, 4, σελ. 154.

7. Προκόπιος, Κτισμ. Ε', 3, 12, σελ. 155.

μεγαλοπράγμονα Θεοδώρα: τὸ αὐτοκρατορικό ζεῦγος διατάζει νὰ σκεπαστεῖ τὸ ὁδόστρωμα *λίθοις παμμεγέθεσι* καὶ ἔτσι, οἱ ὁδοιπόροι πορεύονται *ἐπὶ στερρᾶς τῆς ὁδοῦ ἕς ἡμέρας ὁδοῦ ἡμισυ εὐζώνῳ ἀνδρὶ*⁸. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ἰσχυρίζεται ὁ Προκόπιος, ὁ Ἰουστινιανὸς καὶ ἡ Θεοδώρα τὸν κίνδυνον τοῖς *παριουῖσι διέλυσαν*. Ἀφόρητη μεγαλοστομία γιὰ νὰ δικαιολογηθεῖ ἓνα ἔργο μικρῆς πάλι ἔκτασης σὲ ἓνα δρόμο τουλάχιστον τριῶν ἡμερῶν πορείας. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ τὰ *Ἀνέκδοτα*⁹, ὅπου ὁ Προκόπιος ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς κατέστρεψε ὁλόκληρο τὸ ὁδικὸ δίκτυο τῆς Ἀνατολῆς, καὶ πρὸς τὴν Περσία καὶ πρὸς τὴν Αἴγυπτο. Στὰ *Κτίσματα* πάλι, περιγράφει τὸ πῶς, μὲ αὐτοκρατορικά ἔργα, ἀπελευθερώθηκαν οἱ ἐκβολὲς τοῦ ποταμοῦ Δράκοντος στὴν Ἐλενούπολη τῆς Βιθυνίας καὶ κατασκευάστηκε ἐκεῖ ὁδὸς *ἀμαξιτός*¹⁰. Ἀπὸ τὰ *Ἀνέκδοτα* ὅμως μαθαίνουμε ὅτι αὐτὸ πρέπει νὰ ἔγινε ἐπειδὴ ἡ Ἐλενούπολη ὀρίστηκε σὰν τὸ λιμάνι ὅπου ὑποχρεωτικὰ θὰ κατέπλεαν ὅσοι ἐπιθυμοῦσαν νὰ ταξιδεύσουν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Ἀνατολή. Ὅπως κι ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, πρόκειται γιὰ τὶς τελευταῖες ἀνταύγειες μιᾶς ἀρχαίας παράδοσης, γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ὁποίας στὴ ζωὴ οἱ προσπάθειες τοῦ Ἰουστινιανοῦ γίνονται ὅλο καὶ πιὸ σπασμωδικές.

Οἱ ποταμοὶ πλημμυρίζουν. Ὁ ποταμὸς Σίβερης¹¹ στὴν ἐπαρχία Γαλατία προξενεῖ τὸ θάνατο πολλῶν ὁδοιπόρων (*τῶν ἐκείνη ὁδῶ ἰόντων πολλοὺς ἔφθειρεν*¹²), κάτι ποὺ συμβαίνει ἐπίσης καὶ στὸν ποταμὸ Δράκοντα τῆς Βιθυνίας (*πολλοῖς τε οὕτω διεφθάρθαι ξυνέβαινε*¹³). Οἱ γέφυρες ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ἐξασφαλίζουν τὴν ἀκίνδυνη διάβαση τῶν ποταμῶν εἶναι λίγες καὶ παλιές καὶ ὁ Προκόπιος δὲν παραλείπει νὰ τονίσει ὅτι ἡ οἰκοδόμησή τους ἀνάγεται στὴν Ἀρχαιότητα: *Γέφυρα πεποιήται μὲν τοῖς πάλαι ἀνθρώποις*, λέει σχετικὰ μὲ τοὺς χειμάρρους ποὺ βρίσκονται δυτικὰ ἀπὸ τὴ Νίκαια τῆς Βιθυνίας¹⁴. Αὐτὴ ἡ παλιὰ γέφυρα λοιπὸν, *ἀπιοῦσα ᾤχετο... οὐδαμῆ ἐνεγκοῦσα τὴν τοῦ χειμάρρου ἐπιρροήν*. Ὁ Ἰουστινιανὸς θὰ χτίσει ἐκεῖ μία μεγαλύτερη γέφυρα καὶ θὰ διορθώσει τὸ κακὸ ἀπὸ... τοὺς χειμάρρους. Στὴν Ταρσὸ τῆς Κιλικίας ὅμως... ὁ

8. Προκόπιος, Κτισμ. Ε', 3, 14-15, σελ. 156.

9. Προκόπιος, Ἀνέκδ. 30, σελ. 182-183 Haury-Wirth. Πρβλ. ἐπίσης B. Rubin, Prokopios von Kaisareia, Stuttgart 1954, 309. Averil Cameron, Procopius and the Sixth Century, Berkeley - Los Angeles 1985, 49-66.

10. Προκόπιος, Κτισμ. Ε', 2, 12, σελ. 153.

11. Σίβερης: ἀρχαῖος Ἱερὸς ποταμὸς (σήμερα Girmir Çayı). Βλ. K. Belke - M. Restle, Galatien und Lykaonien (TIB 4), Wien 1984, 95.

12. Προκόπιος, Κτισμ. Ε', 4, 2, σελ. 156-157.

13. Προκόπιος, Κτισμ. Ε', 2, 8, σελ. 153.

14. Προκόπιος, Κτισμ. Ε', 3, 5, σελ. 154.

Κύδνος ὁρμάει πρὸς τὴν πόλην καί, κατακλύζοντας τὰς γεφύρας βραχείας οὐσας, πλημμυρίζει ὅλες τὶς ἀγορῆς καὶ τοὺς δρόμους (ἀγυιάς), καθὼς τὸ ὕψος τοῦ νεροῦ φτάνει ὡς τὰ ὑπερῶα τῶν σπιτιῶν¹⁵. Στὴ Μεγάλῃ Ἀντιόχεια, ἓνας ἀσήμαντος χείμαρρος ποῦ ἔχει τὸ ταπεινὸ ὄνομα Ὀνοπνίκτης, κυλώντας σὲ μιὰ ἀπότομη χαράδρα πάνω ἀπὸ τὸ τεῖχος (ὑπερθεν περιβόλου) γίνεται ἰδιαίτερα ἐπικίνδυνος ὅταν βρέξει (ἐπειδὴν ὕοι) καί, περνώντας, ὅπως φαίνεται, πάνω ἀπὸ τὸ τεῖχος... *διεσκεδάννυτο μὲν εἰς τοὺς τῆς πόλεως στενωπούς, ἀνήκεστα δὲ κακὰ τοὺς ταύτη ὠκνημένους εἰργάζετο*¹⁶.

Στὴν Ταρσὸ τῆς Κιλικίας πού, ὅπως εἶδαμε, οἱ γέφυρες εἶναι μικρές, δὲν γίνεται ἀνοικοδόμησι οὔτε ἐπισκευὴ μετὰ τὴ θεομηνία. Γενικά, οἱ κίνδυνοι στὴν ἐπαρχία εἶναι τόσο μεγάλοι γι' αὐτοὺς ποῦ διαβαίνουν γέφυρες, ὥστε νὰ βλέπουν κυριολεκτικὰ τὸ χάρο μὲ τὰ μάτια τους: *διὰ ταῦτα ὁ θάνατος ἐν ὀφθαλμοῖς ἦν*, λέει ἐπιγραμματικὰ ὁ Προκόπιος σχετικὰ μὲ τὴ γέφυρα τοῦ ποταμοῦ Πύραμου ποῦ ὁδηγεῖ στὴ Μοψουεστία τῆς Κιλικίας, καὶ ἡ μαρτυρία αὐτὴ ἔχει κάτι τὸ τραγικὸ, καθὼς συμπληρώνεται ἀπὸ τὴ μελαγχολικὴ διαπίστωση ὅτι εἶναι λυπηρὸ νὰ προξενεῖ τόσους κινδύνους γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ ἓνα ἔργο σὰν τὴ γέφυρα, ποῦ οἱ ἀρχαῖοι εἶχαν ἐπινοήσει γιὰ τὴ σωτηρία τῶν ἀνθρώπων (*πρᾶγμα τε εἰς σωτηρίαν ἐπινενοημένον τοῖς πάλαι ἀνθρώποις*)¹⁷.

Στὸν ποταμὸ τῆς Κιλικίας Σάρο, ἡ γέφυρα εἶναι ἐπίσης παλιά: *γέφυρα οὖν ἐκ παλαιοῦ ἀποτετέρνευται*, μᾶς πληροφορεῖ κατατοπιστικὰ καὶ πάλι ὁ Προκόπιος¹⁸. Ἡ γέφυρα αὐτὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἀψίδες, ἡ βάση τῶν ὁποίων, ὅπως εἶναι φυσικὸ, βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ ποταμοῦ καὶ φθειρεται ἀπὸ τὸ νερὸ καὶ τὸ χρόνο. Ἡ γέφυρα τοῦ Σάρου οὐκ εἰς μακρὰν τε πᾶσα τῶ ποταμῶ ἔμπεσεῖσθαι ἐπίδοξος ἦν. Ὁ Ἰουστινιανὸς θὰ ὑποχρεωθεῖ νὰ μεταστρέψει πρόσκαιρα ὀλόκληρο τὸ ροῦ τοῦ ποταμοῦ γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἐπιδιορθώσει τὴ γέφυρα μὲ παλιὰ ὑλικά, ἀλλὰ πόσες τέτοιες ἐπιδιορθώσεις εἶναι δυνατὲς τὸν ἕκτο αἰῶνα;

Τὰ νέα ἔργα γεφυροποιίας εἶναι σπανιότατα. Αὐτὸς ὁ κατεξοχὴν οἰ-

15. Προκόπιος, Κτισμ. Ε', 5, 17, σελ. 161. Γιὰ τὴν Κιλικία γενικὰ βλ. W.M. Ramsay, Cilicia, Taurus and the Great Taurus Pass, Geographical Journal, 22 Oct. 1903, 357-386.

16. Προκόπιος, Κτισμ. Β', 10, 16, σελ. 78. Πρβλ. καὶ T.C. Lounghis, La montagne; quelques considérations d'après les sources byzantines, Communications grecques présentées au VIe Congrès international des études du Sud-Est européen, Athènes 1990, 47-55.

17. Προκόπιος, Κτισμ. Ε', 5, 6-7, σελ. 159-160. Πρβλ. H. Hellenkemper - F. Hild, Neue Forschungen in Kilikien, Wien 1986 (VTIB 4), 127, ὅπου ἐντοπίζονται ἀψίδες ὑδραγωγείου πρὸς τὴ Μοψουεστία.

18. Προκόπιος, Κτισμ. Ε', 5, 9-13, σελ. 160.

κοδόμος και ανοικοδόμος τῆς Ἀρχαιότητος αὐτοκράτορας Ἰουστινιανὸς Α΄ ἔχτισε μιὰ γέφυρα πάνω στὸν ποταμὸ Σαγγάριο καὶ ἐπιδόθηκε συστηματικὰ στὸ ἔργο αὐτό, δείχνοντας μεγάλη ἐπιμέλεια, τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Προκόπιος ἔγραφε τὸ *Περὶ Κτισμάτων* (... τὰ νῦν... ἤδη πολλὴν ἐς αὐτὸ διατριβὴν ἔχει)¹⁹. Στὸν ποταμὸ Δράκοντα τῆς Βιθυνίας κατασκεύασε δύο γέφυρες, ἐς ἄγαν εὐρείας²⁰. Ἐπίσης γεφύρωσε τὸν ποταμὸ Σίβερι τῆς Γαλατίας, κοντὰ στὴν Ἰουλιούπολη, ἐνίσχυσε μάλιστα τὴ γέφυρα μὲ ἓνα ἰσχυρὸ τεῖχος, ὃν δὴ πρόμαχον καλοῦσιν οἱ ταῦτα σοφοί, λέει ὁ Προκόπιος²¹, δίνοντάς μας ἔτσι καὶ μιὰ πληροφορία σχεδὸν τεχνολογικοῦ χαρακτήρα. Μετὰ τὸν Προκόπιο, ἀπὸ ὅλες τὶς λίγες γέφυρες ποὺ ἔχτισε ἢ ανοικοδόμησε ὁ Ἰουστινιανὸς μόνο μιὰ: ἐκείνη ποὺ βρίσκεται στὸν ποταμὸ Βάθυρσο ἢ Βαρβυσοῦ τῆς Θράκης, στὰ περίχωρα δηλαδὴ τῆς Κωνσταντινούπολης: ἀπὸ ἐκεῖ θὰ περάσει ὁ αὐτοκράτορας Ἡράκλειος γιὰ νὰ μπεῖ στὴν πρωτεύουσα τὸ 638²², ἐκεῖ θὰ χτίσει ὁ αὐτοκράτορας Βασίλειος Α΄ τὸ ναὸ τοῦ μάρτυρος Καλλινίκου²³. Μετὰ εἶναι ἡ ἀπόλυτη σιγή. Ἰουστινιανὸς ὁ βασιλεὺς, τοιοῦτον ἔργον κατασκευακῶς, τὴν μεγάλην τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαν... οὐδὲ μνήμης νῦν ἀξιοῦται, παραπονοῦνται οἱ διαφορὲς παραλλαγὲς τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Λογοθέτη²⁴. Ὄταν ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος μᾶς πληροφορεῖ στὸ *Περὶ Θεμάτων*, ὅτι πάνω στὸν Σαγγάριο ὑπάρχει ἀξιοθέατος γέφυρα, ἣν ἐποίησεν Ἰουστινιανὸς ὁ βασιλεὺς ἐκεῖνος ὁ πολυῦμνητος²⁵, κάτι ποὺ ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Ζωναρᾶς²⁶, ἡ μνεῖα δείχνει σὰν νὰ ἀναφέρεται σὲ χρόνους μυθικοῦς. Ἀπὸ ὅ,τι λένε Πορφυρογέννητος καὶ Ζωναρᾶς, στὶς πλάκες τῆς γέφυρας αὐτῆς ὁ Ἀγαθίας ἔγραψε ἓνα πομπῶδες ἐπίγραμμα ποὺ βρίσκεται στὴν Παλατινὴ Ἀνθολογία²⁷, καὶ ὅπου ὁ Ἰουστινιανὸς, μετὰ τὴν ὑποταγὴ τῆς Δύσης καὶ τῶν Περσῶν, ὑποτάσσει καὶ τὸν Σαγγάριο:

19. Προκόπιος, Κτισμ. Ε΄, 3, 10, σελ. 155.

20. Προκόπιος, Κτισμ. Ε΄, 2, 13-14, σελ. 153-154.

21. Προκόπιος, Κτισμ. Ε΄, 4, 3, σελ. 157.

22. Νικηφόρος, σελ. 26, 6-8 de Boor, κεφ. 25, σελ. 74, 9-10 Mango.

23. Συν. Θεοφ., σελ. 340, 14-16 CSHB.

24. Λέων Γραμματικὸς, σελ. 239, 18-20 CSHB. Θεοδόσιος Μελιτηνός, σελ. 167 Tafel. Συνέχεια Γεωργίου Μοναχοῦ, ἔκδ. Istrin σελ. 10, 7-10. Ψευδοσυμεῶν, σελ. 667, 1-3 CSHB καὶ Συνέχεια Γεωργίου Μοναχοῦ, σελ. 825, 21-23 CSHB.

25. Περὶ Θεμάτων, I, V, 23-24, σελ. 70 Pertusi.

26. Ζωναρᾶς, ΙΔ΄, 7, τόμ. Γ΄, σελ. 275 Dindorf.

27. Παλατινὴ Ἀνθολογία IX, 641: τόμ. Η΄, σελ. 121, ἔκδ. Waltz-Soury. Πρβλ. καὶ M. Whitby, Justinian's Bridge over the Sangarius and the Date of Procopius's De Aedificiis, JHS 105, 1985, 129-148. Τὴν ἐπισήμανση τῆς μελέτης αὐτῆς ὀφείλω στὸ συνάδελφο Στ. Λαμπάκη.

Καὶ σὺ μεθ' Ἑσπερίην ὑψαύχενα καὶ μετὰ Μήδων
 ἔθνεα καὶ πᾶσαν βαρβαρικὴν ἀγέλην,
 Σαγγάριε, κρατερῆσι ῥοὰς ἀψῖσι πεδηθεῖς,
 οὕτω ἐδουλώθης κοιρανικῇ παλάμῃ·
 ὁ πρὶν δὲ σκαφέεσιν ἀνέμβατος, ὁ πρὶν ἀτειρήs,
 κεῖσαι λαϊνέῃ σφιγκτὸς ἀλυκτοπέδῃ.

Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ ἐπιδεικτικὸ στῦλ τοῦ ἐπιγράμματος τοῦ Ἁγαθία δὲν ταίριαζε πιά στοὺς χρόνους τοῦ Πορφυρογέννητου καὶ τοῦ Ζωναρᾶ πού μετέφεραν μόνο ὀράματα ἐνὸς μακρινοῦ παρελθόντος. *Ἰουστινιανὸς βασιλεὺς οὐδὲ μνήμης νῦν ἀξιοῦται...*

Ὅπως ὁ Προκόπιος ἀπέδιδε τὰ ἔργα ὁδοποιίας στοὺς πάλαι ἀνθρώπους, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, μὲ τὴν ἔναρξή τῶν λεγόμενων σκοτεινῶν αἰώνων, οἱ ἄνθρωποι δείχνουν νὰ συνειδητοποιοῦν τὴ μεταβολὴ καὶ μετατρέπουν τὴ ρωμαϊκὴ ὁδοποιητικὴ παράδοση σὲ παραμῦθι μακρινό, πού, ὅπως συμβαίνει πάντα σὲ τέτοιες περιπτώσεις, τὸ διηγοῦνται γέροι. Ἀπὸ τὸ στόμα ἐνὸς γέρου, ὁ πατρίκιος Κομεντίολος θὰ μάθει τὸ 601, ὅτι ἡ ἔνδοξη ὁδὸς τοῦ Τραϊανοῦ εἶναι τώρα *δυσχερῆς καὶ ἀδιόδευτος ἀπὸ ἐτῶν πολλῶν*²⁸ καὶ ὅτι ἀποτελεῖ θανάσιμη δοκιμασία γιὰ ἀνθρώπους καὶ ζῶα. Ὁ ἔρχομὸς τοῦ Μεσαίωνα συνοδεύεται ἀπὸ δέος καὶ ἀνάσφαλεια καὶ οἱ δρόμοι ἀρχίζουν νὰ μὴν ὀδηγοῦν πουθενά. Ὁ κόσμος εἶναι σὰν νὰ μικραίνει ἀπὸτομα χωρὶς δρόμους καὶ οἱ ἄνθρωποι δένονται μὲ τὸν τόπο διαμονῆς τους. Ὅταν σὲ πηγές πού ἀναφέρονται στὸν ἔνατο αἰώνα πιά θὰ ἀναφέρονται δρόμοι ὅπως π.χ. ἡ *ὁδὸς ἀπάγουσα πρὸς Ζέλισσαν, κοντὰ στὴ Δαζιμώνα*²⁹, τότε μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι πρόκειται γιὰ δρόμους σὲ πρωτόγονη κατάσταση, γιὰ δρόμους στὸ ἔλεος τῆς φύσης, πού μόνο στρατιωτικὲς δυνάμεις μποροῦν νὰ χρησιμοποιοῦν μὲ κάποια σχετικὴ ἀσφάλεια.

Στὶς ἀρχές τοῦ 626, ὁ νικηφόρος στρατὸς τοῦ αὐτοκράτορα Ἡράκλειου, πού προελαύνει ἀπὸ τὴν Περσαρμενία, ἔχει στὴ διάθεσή του δύο δρόμους σὲ κακὴ κατάσταση: *δύο γὰρ ὁδοὶ αὐτῶ προέκειντο στεναὶ τε καὶ δύσβατοι, μᾶς πληροφορεῖ ὁ Θεοφάνης*³⁰. Τὸν ἔβδομο αἰώνα, οἱ Σκλαβηνίες εἶναι τόσο ἀπρόσιτες στὰ Βαλκάνια ὥστε νὰ χρειάζεται ἐκστρατεία. Ὁ Κώνστας Β' τὸ 658³¹ καὶ ὁ Ἰουστινιανὸς Β' τὸ 688/689³²

28. Σιμοκάττης, Η', 3, 2, σελ. 290. Θεοφάνης, σελ. 282-283.

29. Γενέσιος, Δ', 14, σελ. 65 Lesmueller-Werner καὶ Thurn.

30. Θεοφάνης, σελ. 312, 20-21.

31. Θεοφάνης, σελ. 347, 6-7.

32. Θεοφάνης, σελ. 364, 11-13. Βλ. σχετικὰ τελευταῖα, Μάρθα Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' κατὰ τῶν Βουλγάρων καὶ Σλάβων, Βυζαντιακὰ 2, 1982, 113-124, ὅπου καὶ ὅλη ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

θά ἐπιχειρήσουν νὰ διεισδύσουν σ' αὐτὲς τὶς ἐχθρικές περιοχές μὲ περισσότερο ἀπὸ ἀμφίβολα ἀποτελέσματα. Τὸ 695, ὅταν διορίζεται ὁ πρῶτος γνωστὸς στρατηγὸς στὸ θέμα Ἑλλάδος, ὁ πατρίκιος Λεόντιος, ἐκελεύσθη δὲ εἰς τρεῖς ἐμβληθῆναι δρόμους καὶ αὐθημερὸν ἀποκινῆσαι τῆς πόλεως³³, δηλαδὴ τὰ ταξίδια διὰ θαλάσσης θεωροῦνται καὶ πιὸ γρήγορα καὶ πιὸ ἀσφαλῆ. Ἀκόμα καὶ ἡ χερσαία ἐπικοινωνία Θεσσαλονίκης-Κωνσταντινούπολης, δηλ. τῶν δύο σημαντικότερων πόλεων τῆς αὐτοκρατορίας, ἀμφισβητεῖται³⁴ καὶ ἂν λειτουργεῖ ἀκόμα ἡ Ἐγνατία ὁδός, ἔστω καὶ ὄχι τόσο συχνά, ἡ λειτουργία της σταματᾷ ἐπὶ τῆς Θεσσαλονίκης, ἐνῶ ἡ Ἡπειρος ἀποτελεῖ κάτι σὰν terra incognita. Οἱ ἄλλοτε σημαντικοὶ δρόμοι Κωνσταντινούπολη - Ναῖσος - Σιγγηδῶν καὶ Θεσσαλονίκη - Ναῖσος - Σιγγηδῶν βρίσκονται μόνο ἐν μέρει κάτω ἀπὸ βυζαντινὸ ἔλεγχον³⁵ καὶ μόνο στὰ μέσα πιά τοῦ δέκατου αἰῶνα ὁ Κωνσταντῖνος Ζ' Πορφυρογέννητος θὰ μπορέσει νὰ γράψει: *Ἰστέον, ὅτι ἀπὸ Θεσσαλονίκης μέχρι τοῦ ποταμοῦ Δανούβεως, ἐν ᾧ τὸ κάστρον ἐστὶν τὸ Βελέγραδα ἐπονομαζόμενον, ἔστιν ὁδὸς ἡμερῶν ὀκτώ, εἰ καὶ μὴ διὰ τάχους τις, ἀλλὰ μετ' ἀναπαύσεως πορεύεται*³⁶, καὶ στὰ αὐτοκρατορικὰ αὐτὰ λόγια διακρίνεται μιὰ κάποια χαλάρωση ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη κινδύνου ἐπὶ τὴν διάρκειαν τῆς πορείας ὡς τὸ Δούναβη.

Γιὰ νὰ φτάσει ὅμως κανεὶς σ' αὐτὴ τὴ σχετικὴ ἀσφάλεια, ἔπρεπε νὰ περάσουν αἰῶνες ὀλόκληροι, ἐπὶ τὴν διάρκειαν τῶν ὁποίων ἡ *Ῥωμαίων πολιτεία συγκεχυμένη ἦν*, ὅπως λέει ἡ Χρονογραφία τοῦ Θεοφάνη³⁷, καὶ γιὰ τὸν περισσότερο κόσμον, ἡ ὁδὸς ἐπὶ *Ῥωμανίαν ἄγουσα κεκλεισμένη ἦν*³⁸. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ κλείσιμο τοῦ δρόμου πρὸς τὴν αὐτοκρατορίαν ἐπὶ τὴν διάρκειαν τῶν λεγόμενων «σκοτεινῶν αἰώνων» συνίσταται ἐν ὅτι ἡ αὐτοκρατορία ἦταν ἀνοιχτὴ ἐπὶ εἰσβολάς, χωρὶς νὰ διατηρεῖ στρατὸ σὲ μόνιμα σύνορα. Ἡ ἐποχὴ τῆς στρατιωτικῆς-θεματικῆς διοικήσεως τῶν διαφόρων ἐπαρχιῶν συνεπάγεται καὶ τὴν χρῆσιν τῶν ὁδῶν δρόμων ὑπάρχοντων γιὰ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στρατιωτικοὺς σκοπούς. Ὅταν ἡ αὐτοκράτειρα Εἰρήνη ἡ Ἀθηναία πραγματοποιεῖ τὴ θριαμβευτικὴν τῆς περιουσίας ἐπὶ τὴν Θράκην τὸ 784 ποῦ φτάνει ὡς τὴ Φιλιππούπολη καὶ τὴν Ἀγκιάλο, δὲν

33. Θεοφάνης, σελ. 368, 21-22.

34. Ἰ. Καραγιαννόπουλος, Ἡ ἐπικοινωνία Θεσσαλονίκης - Κωνσταντινούπολεως κατὰ τοὺς 7ο-9ο αἰ., Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 22, 1984, 211-229.

35. M. Ja. Siuziumov, Vizantiiskii gorod (seredina VII - seredina IX v), Viz. Vrem. 27, 1967, 38-70.

36. DAI, 42, 15-18, σελ. 182 Moravcsik-Jenkins.

37. Θεοφάνης, σελ. 392, 7-8.

38. Θεοφάνης, σελ. 395, 5-6.

πρόκειται για ασφάλεια τῶν δρόμων, ἀλλὰ γιὰ τὸ ὅτι ἡ αὐτοκρατορική αὐλὴ συνοδεύεται ἀπὸ ἰσχυρὲς στρατιωτικὲς δυνάμεις (*δυναμείως πολλῆς*)³⁹, ἔτσι ὥστε ἡ περιοδεία νὰ μὴν ξεχωρίζει ἀπὸ μιὰ κανονικὴ ἐκστρατεία. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ Ζ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τὸ 787, ὁπότε *πᾶσα ἡ βασιλικὴ ὑπουργία καὶ κόρτη ἐξῆλθεν ἕως τῶν Μαλαγίνων*⁴⁰, τὸν μεταγενέστερο πρῶτο σταθμὸ τοῦ μικρασιατικοῦ στρατιωτικοῦ δρόμου τὸ δέκατο αἰῶνα⁴¹ καί, μὲ ἰσχυρὸ στρατὸ ἐπίσης, ὁ Κωνσταντῖνος ΣΤ' ἐπισκέπτεται τὸ ναὸ τοῦ Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στὴν Ἐφεσο τὸ 795⁴². Τὸ 797, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν αἵματηρὴ λύση τοῦ οἰκογενειακοῦ αὐτοκρατορικοῦ δράματος, *ἐξῆλθεν ὁ βασιλεὺς σὺν τῇ μητρὶ αὐτοῦ ἐν τῇ Προύση θερμίσαι*⁴³, ἀλλὰ, καὶ ἐκεῖ ἀκόμα, παρευρίσκονται ἡ *βασιλικὴ τάξις καὶ οἱ ἄρχοντες τῶν ταγμάτων*. Λίγο ἀργότερα, ἀραβικὲς ἐπιδρομὲς θὰ φτάσουν ὡς τὰ Μαλάγινα⁴⁴, δηλ. ὡς ἐκεῖ ποὺ εἶχε προωθηθεῖ ἡ αὐτοκρατορική αὐλή.

Μὲ τὴν αὐγὴ τοῦ ἑνατοῦ αἰῶνα, ἡ μερικὴ ἀνοικοδόμησις τῶν τειχῶν τῶν πόλεων καὶ τῶν φρουρίων ποὺ παρατηρεῖται (Ἄγκυρα, Θήβασα, Ἄνδρασὸς τὸ 805)⁴⁵ δὲν φαίνεται νὰ ἐπεκτείνεται καὶ στοὺς δρόμους, οὔτε στὴν ἀπλὴ συντήρησή τους, οὔτε στὶς γέφυρες καὶ στὰ ἄλλα ἔργα ὁδοποιίας. Στὴ διάρκεια τῆς πολυθρύλητης δραπέτευσης τοῦ πατρίκιου Σαμωνᾶ τὸ 904, δὲν εἶναι καθόλου βέβαιον π.χ. ἂν θὰ διέβαινε τὸν Ἄλυ ἀπὸ τὴ γέφυρα ποὺ ὑπῆρχε ἐκεῖ⁴⁶, ἀλλὰ ἀπὸ κάποιον ἄλλο ἴσως πέρασμα⁴⁷. Ἡ παλιὰ *δημοσία στρατά τοῦ βασιλικοῦ δρόμου*, ποὺ ἀναφέρεται γιὰ τὸν ἕκτο αἰῶνα στὸ Βίο τοῦ Θεοδώρου τοῦ Συκεώτου, πρέπει νὰ εἶχε τελείως ξεχαστεῖ⁴⁸. Τὸ δέκατο αἰῶνα, ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος στὴν *Ἐπιτομὴν τῶν βασιλικῶν ταξειδίων*⁴⁹ θεωρεῖ ὅτι ἡ αὐτοκρατορική πανστρατιά ποὺ περιλαμβάνει τοὺς θεματικοὺς στρατοὺς Ὀψίκιον, Θρακῆσιοι, Ἀνατολικοί, Σελεύχεια, Καππαδοκία, Χαρσιανόν, Βου-

39. Θεοφάνης, σελ. 457, 7.

40. Θεοφάνης, σελ. 462, 10-11.

41. Περὶ Βασιλείου Τάξεως, Α', 444-445.

42. Θεοφάνης, σελ. 469, 27-29.

43. Θεοφάνης, σελ. 471, 8-9.

44. Θεοφάνης, σελ. 473, 24-25.

45. Θεοφάνης, σελ. 481, 8-10 καὶ 482, 19.

46. Πρβλ. Belke-Restle, σελ. 104.

47. Οἱ πηγές (Συν. Θεοφ., 369. Ψευδοσυμεών, 708. Γεωργ. Μον., 864) χρησιμοποιοῦν τοὺς ὄρους *περᾶν-διαπερᾶσαι*. Πρβλ. R.J.H. Jenkins, *The "Flight" of Samonas*, *Speculum* 23, 1948, 217-235.

48. *Εκδ. Festugière, Subsidia Hagiographica* 48, 1970, I, 3, κεφ. 3,4.

49. Περὶ Βασιλείου Τάξεως, Α', 444-445 GSHB.

κελλάριοι, Ἀρμενιάκοι, Παφλαγονία καὶ Σεβάστεια θὰ πορεύεται μὲ σταθμούς τὰ ἀπληκτα στὰ Μαλάγινα, στὸ Δορύλαιον, στὸ Καβόρκιν, στὴν Κολώνεια (Ak saray) καὶ στὴν Καισάρεια καὶ στὸν Δαζιμώνα. Ἀπὸ παλιά, ὁ Heinrich Gelzer εἶχε διακρίνει δύο κύριους στρατιωτικούς δρόμους, ἓναν πρὸς Α καὶ ἓναν ἄλλο πρὸς ΝΑ καὶ ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο ἐκστρατεῖες ἔγκειται στὸν τόπο συγκέντρωσης τῶν Ἀρμενιακῶν θεμάτων⁵⁰. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, στὶς ἐξονυχιστικότετες ἔρευνες τῶν F. Hild, K. Belke - M. Restle⁵¹ εἶναι ἐμφανέστατη ἡ ἔλλειψη πληροφοριῶν γιὰ τὴ μέση βυζαντινὴ ἐποχὴ, ἀνάμεσα στὴν ὑστερορωμαϊκὴ καὶ τὴ σελτζουκικὴ, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν δέκατο τρίτο αἰώνα, ὅποτε ἔζησε ὁ Abu l-Feda καὶ νωρίτερα. Ὁ Ἰωάννης Σκυλίτζης, ἄνθρωπος τοῦ ἐνδέκατου αἰώνα, ὅταν ἀναφέρεται στὶς μικρασιατικὲς περιοχὲς ποὺ ἔζησαν τὶς ἀραβικὲς ἐπιδρομὲς τὸν ἕνατο αἰώνα, ἀρκεῖται σὲ μιὰ βραχυλογία: καὶ οἱ τῶν χωρῶν κάτοικοι πυνθανόμενοι τειχῆρεις ἐγίνοντο καὶ τὰς ἐπιδρομὰς διεδίδρασκον⁵². Πρόκειται, οὔτε λίγο οὔτε πολὺ γιὰ μεγάλη στενότητα ὀρίζοντα καὶ κυριαρχία τοῦ τοπικοῦ συμφέροντος, δηλαδὴ γιὰ δύο τυπικὰ μεσαιωνικὰ χαρακτηριστικά. Στὴν Κουκουσό τὸ 877, ὁ αὐτοκράτορας Βασίλειος Α' εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ κόψει τοὺς θάμνους ποὺ τοῦ φράζουν τὸν δρόμο, τὴν ἄβατον εὐπόρευτον (βατὴν) πεποικηκῶς⁵³. Οἱ δρόμοι ποὺ πορεύεται εἶναι δύσβατοι καὶ ἀπόκρημνοι καί, μὲ βάση τὶς ἐνέργειες στὴν Κουκουσό, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ διερωτηθεῖ, πόσον καιρὸ εἶχαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν αὐτοὶ οἱ δρόμοι. Καὶ ἀπὸ ὅσα γνωρίζω τουλάχιστον, αὐτὴ ἡ πενιχρὴ μεία ἀποτελεῖ καὶ τὴ μοναδικὴ αὐτοκρατορικὴ προσπάθεια διάνοιξης ἢ ἐπιδιόρθωσης ἐνὸς ἐπαρχιακοῦ δρόμου στὴ μέση βυζαντινὴ ἐποχὴ, τὸ μόνο παράδειγμα μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸ Α'. Ἄν ὁ Μεσαιώνας εἶναι μιὰ ἐποχὴ κυριαρχίας τῆς ὑπαίθρου πάνω στὴν πόλη, ἡ ἀ-

50. Ὁ τόπος αὐτὸς δὲν εἶναι ὁ ἴδιος σὲ κάθε περίπτωση: στὴν ἐκστρατεία πρὸς ΝΑ μὲ στόχο τὴν Ταρσό, οἱ Ἀρμενιάκοι, οἱ Παφλαγόνες καὶ ἡ Σεβάστεια ἐγίνονταν μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ στρατιὰ στὴν Καισάρεια, ἐνῶ στὴν ἐκστρατεία πρὸς Α μὲ στόχο τὴν Τεφρική (τὰ Ἀρμενιακὰ θέματα) ὀφείλουσιν ἀποσωρεύεσθαι εἰς Βαθὺν ρύακα. Ἐδῶ, στὰ Ἀρμενιακὰ θέματα θὰ πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ συγκαταλεχθεῖ καὶ τὸ θέμα Χαλδίας. Βλ. H. Gelzer, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung, Leipzig 1899, σελ. 113. Πρόκειται δηλαδὴ γὰ τὰ θέματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ παλιὸ θέμα τῶν Ἀρμενιακῶν, παρόλο ποὺ τὸ Χαρσιανὸν δὲν φαίνεται νὰ συγκαταλέγεται σ' αὐτά, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι μαρτυρεῖται στὸ Περί Θεμάτων II, 45-50, σελ. 65 Pertusi.

51. F. Hild, Das byzantinische Strassensystem in Kappadokien (VTIB 2), Wien 1977. Belke-Restle, passim.

52. Σκυλίτζης, σελ. 108, 77-78 Thurn.

53. Συν. Θεοφ., 280, 13-14. Σκυλίτζης, 141, 70. Γιὰ τὶς ἐκστρατεῖες τοῦ Βασιλείου Α', βλ. J.G.C. Anderson, The Campaign of Basil I against the Paulicians in 872, Classical Review 10, April 1896, 138-139.

πομόνωση τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ ἔλλειψη ἐπικοινωνίας προέρχονται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη δρόμων. Ὄταν ὁ Σκυλίτζης μνημονεύει ὁδούς καὶ παρόδους γύρω ἀπὸ τὴν Καισάρεια τῆς Καππαδοκίας, ὅπου ἐπαναστατεῖ ὁ Βάρδας Σκληρὸς τὸ 976⁵⁴, ἀσφαλῶς δὲν πρόκειται γιὰ δρόμους ἐπικοινωνίας, ἀλλὰ γιὰ στρατηγικὲς διόδους μὲ πολὺ περιορισμένη χρῆση.

Ὁ περιορισμὸς τοῦ βυζαντινοῦ μικρασιατικοῦ χώρου κατὰ τὴν περίοδο τῆς λεγόμενης σταθεροποίησης τῶν Κομνηνῶν φέρνει κάποια σχετικὴ μεταβολή. Ἰδιαίτερα μετὰ τὴ διέλευση τῆς Πρώτης Σταυροφορίας καὶ ὡς τὴ μάχη τοῦ Μυριοκέφαλου (1176), παρατηρεῖται μιὰ κάποια ἄνεση στὶς βυζαντινὲς στρατιωτικὲς πορεῖες πού, βέβαια, στὴν πλειοψηφία τους μετατοπίζονται δυτικότερα: παράδειγμα, ἡ ἐκστρατεία ὑπὸ τὸν καίσαρα Ἰωάννη Δούκα (μᾶλλον τὸ 1111) ἀκολουθεῖ τὴν πορεία Ἄβυδος - Σμύρνη - Ἐφεσος - Σάρδεις - Φιλαδέλφεια - Λαοδίχεια, καί, διαμέσου Χώματος καὶ Λάμπης, προχωρεῖ στὸ Πολύβοτον τῆς Φρυγίας⁵⁵. Πρόκειται γιὰ μιὰ εἰσαγωγικὴ ἐκκαθαριστικὴ ἐπιχείρηση πού, στὰ ὅρια τῆς ἀρχαίας Φρυγίας ἤδη, θὰ ἔχει ἐξαντλήσει τὶς δυνατότητες γιὰ μιὰ βυζαντινὴ προέλαση, ἐπειδὴ στὸ Φιλομήλιον τῆς Φρυγίας οἱ κάτοικοι γίνονται παρανάλωμα βαρβαρικῆς μαχαίρας, ὅπως λέει ἡ Ἄννα Κομνηνή⁵⁶. Οἱ στρατιωτικοὶ δρόμοι βρίσκονται μέσα στὴ ζώνη ἐπιχειρήσεων, ὅπως καὶ πρὶν καί, γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἡ ἀνασφάλεια πού βασιλεύει δὲν εἶναι μικρότερη ἀπὸ ἐκείνη τῶν σκοτεινῶν αἰώνων. Μόνο οἱ πόλεις τῆς Δυτικῆς Μικρασίας κάπως ἀνασαίνουν. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ὀρολογία, αὐτὸ πού ἀναφέρεται συχνὰ στὴν Ἄννα Κομνηνὴ εἶναι οἱ λέξεις *τέμπη* καὶ *ἀτραποί*⁵⁷, κάτι πού κάνει ἀκόμα πιὸ αἰσθητὴ τὴν ἔλλειψη δρόμων. Ἀκόμα καὶ ἡ κοιλάδα τοῦ Ὀρόντη στὴν Ἀντιόχεια ἀποκαλεῖται στὸ κείμενο Ὀξὺς δρόμος⁵⁸.

Ἡ ἐπιλογή τοῦ Λοπάδιου (Ulubad) σὰν στρατιωτικῆς βάσης στὴ Βιθυνία γιὰ ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῶν Σελτζούκων ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Α' ἀποτελεῖ ὀρόσημο καὶ γιὰ τοὺς διαδόχους του: ὁ Ἰωάννης Β' τὸ ἀνοικοδομεῖ⁵⁹. Ἀπὸ τὴ Βιθυνία ὡς τὸ Φιλομήλιον τῆς Φρυγίας φαίνεται ὅτι ἀκολουθεῖται ἓνας συγκεκριμένος δρόμος: *τῆς πρὸς τὸ Φιλομήλιν ἀνθέξεσθαι ὁδοῦ*⁶⁰. Ἡ καταστροφή στὸ Μυριοκέφαλον ἔκανε τὸ δρόμο αὐτὸ δύσ-

54. Σκυλίτζης, σελ. 318.

55. Ἄννα Κομνηνή, ΙΑ', 5: Leib τόμ. Γ', 25-27.

56. Ἄννα Κομνηνή, ΙΑ', 6,4: τόμ. Γ', 29.

57. Ἄννα Κομνηνή, ΙΔ', 5,7: τόμ. Γ', 168.

58. Ἄννα Κομνηνή, ΙΑ', 4,1: τόμ. Γ', 19.

59. Κίναμος, σελ. 38 CSHB. Χωνιάτης, σελ. 28 van Dieten.

60. Ἄννα Κομνηνή, ΙΕ', 4,4: τόμ. Γ', 201.

χρηστο, φυσικά μαζί με την προέκτασή του προς τὸ Ἰκόνιον καὶ αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἐπίσημα ἀπὸ τὶς πηγές τῆς Τρίτης Σταυροφορίας⁶¹, ὅπου λέγεται:... *a via regia quam imperator Emanuel ire solebat, eo quod esset deserta et longissima versus Iconium et tota montibus clausa, necessitate coacti ad sinistram declinavimus...*⁶². Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὸ Νικήτα Χωνιάτη⁶³, ἡ στρατιὰ τοῦ Φρειδερίκου Α' Βαρβαρόσσα τὴν ἀνοιξη τοῦ 1190 πέρασε ἀπὸ τὴ Φιλαδέλφεια καὶ τὴ Λαοδίκεια τῆς Φρυγίας, πὺ ἀποτελοῦσε τότε τὴν τελευταία βυζαντινὴ κτήση πρὶν ἀπὸ τὴ Σελτζουκικὴ ἐπικράτεια. Ἡ ἐγκατάλειψη τῆς κεντρικῆς βυζαντινῆς ὁδικῆς ἀρτηρίας ἐξαιτίας τῆς ἀνασφάλειας πιστοποιεῖ μὲ τὸν πιὸ ἐπίσημο τρόπο τὸ τέλος τοῦ ρωμαϊκοῦ ὁδικοῦ συστήματος στὴν Ἀνατολὴ πού, στὴ διάρκειά τοῦ Μεσαίωνα, εἶχε ἐπιζήσει ὅπως μποροῦσε.

Ἔτσι, τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον συμπέρασμα ἀπὸ ὅσα ἐκτέθηκαν εἶναι ἡ παράλληλη παρακμὴ τῶν ἀρχαίων δρόμων μαζί με τὶς ἀρχαῖες πόλεις στὸ Βυζάντιο. Ὁ Μεσαίωνας εἰσβάλλει μὲ ὀρμὴ καὶ ἐρειπώνει τὶς πόλεις, ὅπως ἡ μανία τῶν ποταμῶν καὶ τῆς φύσης καταστρέφει τὰ ὁδοποιητικὰ ἔργα. Ἐναν πρωτότυπο συνδυασμὸ καταστροφῆς μιᾶς ἐπαρχιακῆς πόλης μὲ τοὺς δρόμους τῆς πλημμυρισμένους ἀπὸ τὴ μανία ἐνὸς ποταμοῦ μᾶς δίνει γιὰ τὸ Δάρας τῆς Μεσοποταμίας ὁ κλασικιστὴς Προκόπιος ὁ Καισαρεύς⁶⁴ καὶ μ' αὐτὸ τελειώνω. Τὴ σκηνὴ πρέπει νὰ τὴ φανταστοῦμε κάπως ἔτσι:

...Ἐνισχυμένος ἀπὸ τὶς καταρρακτώδεις βροχές πὺ ἔπεσαν τελευταῖα, ὁ ποταμὸς μπροστὰ στὸ τεῖχος ὑψώνεται μουγκρίζοντας, καθὼς ὁ ἀγωγὸς εἶναι πιά πάρα πολὺ μικρὸς γιὰ νὰ τὸν ἀπορροφήσει. Καθὼς φουσκώνει κατευθυνόμενος ἐναντία στὸ τεῖχος, ὁ ποταμὸς παίρνει μιὰ μορφή μεγαλειώδη. Ἦδη ξεπερνᾷ σὲ ὕψος τὸ προτείχισμα καὶ τὸ γκρεμίζει ἀμέσως. Τὸ κύριο τεῖχος σείεται ἀπὸ τὴ δόνηση στὴ μεγαλύτερὴ του ἔκταση. Ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ νεροῦ ἀνοίγουν οἱ πύλες καὶ πλημμυρίζει μὲ δύναμη σχεδὸν ὀλόκληρη ἡ πόλη, καὶ ἡ ἀγορὰ καὶ οἱ στενωποὶ πὺ ὀδηγοῦν σ' αὐτήν. Στὸ δρόμο του, ὁ ποταμὸς παρασύρει ἐπίπλα, ξύλινα σκεύη καὶ μιὰ τεράστια ποικιλία ἄλλων πραγμάτων. Ξαφνικά, στὴ διώρυγα πὺ βρῖσκεται στὴν ἔξοδο τῆς πόλης, ὁ ποταμὸς ἐξαφανίζεται

61. Epistula de morte Friderici imperatoris: Quellen zur Geschichte des Kreuzzugs Kaiser Friedrichs I: MGH SSRG, Nova Series, V, 174.

62. Πρβλ. N. Mersich, Tzibritze. Zum Austragungsort der Schlacht von Myriokephalon, BΥΖΑΝΤΙΟΣ, Festschrift für H. Hunger zum 70. Geburtstag. Wien 1984, 241-246.

63. Χωνιάτης, σελ. 412, 12-29. Πρβλ. C.M. Brand, Byzantium confronts the West, 1180-1204, Cambridge Mass. 1968, 188.

64. Προκόπιος, Κτισμ. Β', 2, 13-16, σελ. 52. Βλ. ἐπίσης Rubin, Prokopios, 304.

στά ἔγκατα τῆς γῆς. Μετὰ ἀπὸ λίγες μέρες, ἀνάβλυσε καὶ πάλι στὰ ὄρια μιᾶς ἄλλης πόλης, τῆς Θεοδοσιούπολης Ραφαιινὰ τῆς Ὀσροηνῆς, δηλαδὴ σὲ ἀπόσταση «σημείων τεσσαράκοντα» ἀπὸ τὸ Δάρας τῆς Μεσοποταμίας, ὅπου εἶχε συμβεῖ ἡ θεομηνία αὐτή. Ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ τὸν ποταμὸ τοῦ Δάρας ποὺ εἶχε πλημμυρίσει καὶ ὄχι γιὰ κάποια ἄλλα νερά ἦταν φανερό, ἐπειδὴ ὀλόκληρος ὁ συρφετὸς τῶν σκευῶν, ποὺ εἶχε γεμίσει τοὺς δρόμους τῆς πόλης, διεφάνη ἐνταῦθα, μᾶς λέει ὁ Προκόπιος...

Τ.Κ. ΛΟΥΓΓΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΔΙΠΤΥΧΑ

- Τόμος Α' (1979)
- Τόμος Β' (1980-81)
- Τόμος Γ' (1982-83)
- Τόμος Δ' (1986-87)
- Τόμος Ε' (1991-92)
- Τόμος ΣΤ' (τυπώνεται)

ΔΙΠΤΥΧΩΝ ΠΑΡΑΦΥΛΛΑ

1. Διακόνου Χρυσοστόμου Φλωρεντή, *Βραβείον* τῆς Ἱερᾶς Μονῆς ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου, Ἀθήναι 1980.
2. Πρακτικά Διεθνoῦς Συμποσίου Ἱ. Μονῆς ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. 900 χρόνια ἱστορικῆς Μαρτυρίας, Ἀθήναι 1989.
3. *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα*. Κανονικὸ δίκαιο, κράτος καὶ κοινωνία. Ἀθήνα 1991.
4. Ἰωάννου Δ. Πολέμη, *Ὁ λόγιος Νικόλαος Λαμπηνός καὶ τὸ ἐγκώμιον αὐτοῦ εἰς τὸν Ἀνδρόνικον Β' Παλαιολόγον*, Ἀθήνα 1992.

